

Мазекова Н.Ж.

СӨЗДҮН ГРАММАТИКАЛЫК ФОРМАЛАРЫНЫН УЮШУЛУШУ

Мазекова Н.Ж.

ОБРАЗОВАНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ ФОРМ СЛОВ

N.Zh. Mazekova

THE FORMATION OF GRAMMATICAL FORMS OF WORDS

УДК:371/78.45.009

Кыргыз тилиндеги зат атооч сөздөрдүн грамматикалык категорияларын туюндуруучу мүчөлөрдүн орун тартиби мүнөздөлөт.

The article deals with the situation endings grammatical categories of nouns words.

Сөз - түшүнүктүн паспорту (12, 23-6.). Ошондой болсо да, тил теориясында да, түркологияда да сөзгө карата берилген так, бирдиктүү жана бардык тилдердан өзгөчөлүкгөрүн бирдей камтыган аныктаманын негизинен лексикографиянын тажрыйбасы жетекчиликке алынып жүрөт. Тактап айтканда, сөз формасынын жыштык сөздүгүн сөздүн жыштык сөздүгүнө өзгөртүп түзүүдө бир сөздүн грамматикалык формалары бириктирилип, колдонуу жыштыктары кошулуп, уланды мүчөлөрү кесилип, мындан алынган бирдик сөз деп эсептелет.

Уңгу сөздүн негизги, лексикалык маанисин алып жүрүүчү бөлүгү. Бир ундудан уңгулаш бир нече сөз жасалат же өзүнчө сөз катары кодцонулса, бир сөздүн бир нече грамматикалык формалары уюшулат.

Мисалга көңүл буралы:

Көз	көз
Көздөн	көзүм
Көздүү	көзүн
Көзө	көзү
Көзөмөл	көзүн
Көзөмөлдө	көздү
Көзөмөлчү	көзгө
көзүк ж.б.	көздө
көздөн ж.б.	

Мында биринчи мамычада көз үңгүсүнүн сөз жасоо уясында камтылган туунду сөздөрдө келтирилгендиги, экинчи мамычада көз уңгу сөзүнүн таандык жана жөндөмө формалары берилгендиги ачык көрүнүп турат.

Куранды мүчө деген термин илимий айлампага К. Тыныстанов тарабынан киргизилген [17]. Кыргыз тилинин грамматикаларында кийинчерээк ал сөз жасоочу мүчө деген термин менен алмаштырылган [6, 8, 9]. Биздин пикирибизче, куранды мүчө деген терминди грамматикада кайрадан калыбына келтирүү зарыл.

Куранды мүчө жаңы сөздү курайт, бир сөздөн экинчи сөздү жасайт. Бул жагынан ал тилибиздин сөздүк байлыгын арттыруудагы эң негизги каражаттардын бири болуп эсептелет. Маселен, өйдөкү мисалда -ла, -лан, -луу, -а, -ык ж.б. курандылардын жардамы менен көз сөзүнөн жасалган туундулар келтирилди.

Уланды мүчө деген термин да К. Тыныстановдун авторлугуна таандык [17]. Кийин ал сөз өзгөртүүчү мүчө термини менен алмаштырылган.

Уланды мүчө сөзгө уланып, жаңы сөз эмес, ошол эле сөздүн ар кандай грамматикалык формаларын уюштурат:

Жылкыдан тулпар малыңды ал ...

Көөкөргө куюп каныңды ал!

Өзгөңдү таштап бүлөөңдү ал ...

Балдарды таштап зайбымбы ал! (С.К.)

Мында жылкы, тулпар, көөкөр сөздөрү чыгыш, атооч, барыш жөндөмөдө келип, -дан, -ге көрсөткүчтөгү уландылар менен уюшулса, мал, өгөө, бүлөө, бала, зайып сөздөрү -ым/-м, - ды/-ду уландыларын катар кабыл алып, ал сөздөрдүн таандык мүчөлүү табыш жөндөмөдөгү формаларын уюштурду.

жекелик сан

I жак * bi (*man - < *ban-)

жак *si (* san -)

жак * i (* in -)

Демек, -ы -сы мөчөсү байыркы *и (*ин-) ат атоочунан келип чыгып, бардык кыйыр жөндөмөлөрдө сонку н үнсүзү уланган формасын сактайт. Мунун натыйжасында жөндөлүүчү негиз болуп атооч жөндөмөдөгү -ы/-сы мүчөлүү форма эмес, бардык кыйыр жөндөмөдө калыбына келген -ын /-сын мүчөлүү форма эсептелет. Ал эми жөндөмө мүчөлөрдүн жиктелиши да дал ушул теориялык жобонун туундусу болот.

Кыргыз жана башка бардык түрк тилдеринде куранды мүчө аркылуу туунду сөздөрдүн жасалышында жана уланды мүчө аркылуу тигил же бул түркүмдөгү сөздүн грамматикалык формаларынын уюшулушунда сөз тутумунда келген уңгу менен мүчөнү, мүчө менен мүчөнү жиктеп, алардын чегин ажыратуу анчалык деле кыйынчылыкка турбайт. Бирок ошентсе да, III жак таандык мүчөлүү сөздөрдүн парадигмасында жөндөлүүчү негиз менен жөндөмө мүчөнүн жигин ажыратууда жогоркудай оң натыйжа дайым эле алына бербейт.

Тактап айтканда, өйдөкү типтеги парадигманы төмөнкүчө жиктейбиз.

А. ата-сы	ата-ы
И. ата-сын-ын	атын-ын
Б. ата-сын-а	ат-ын-а
Т. ата-сын	ат-ын
Ж. ата-сын-да	ат-ын-да
Ч. ата-сын-ан	ат-ын-ан

Көрүнүп тургандай атооч жөндөмөдө келген ата-сы, ат-ы сыяктуу сөздөр бардык кыйыр жөндөмөлөр-

дө, ошондой эле -дай, -дагы, -ча мүчөлөрү уланган жабык позицияда -да, ата-сын-, ат-ын-турпатында жөнделөт.

Сап: ата-сын-дай ат-ын-дай
ата-сын-дагы ат-ын-дагы
ата-сын-ча ат-ын-ча ж.б.,

Тактап айтканда, мындай учурда -ы/-сы мүчөсү өзүнүн баштапкы -ын/-сын формасын калыбына келтирет.

Бул жобо туркологиянын жүз жылдан берки өнүгүү тажрыйбасын жалпылаштырган «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология» аттуу фундаменталдуу эмгекте теменкуче тастыкталат: «... Все это, несомненно, говорит об очень большой древности и живучести личнo-указательного местоимения *i(in-)... Следы номинативных форм (без конечного п) отличие от основы (с конечным п), имеются также в тюркских языках, ср. possessивный суффикс 3-го лица - i < *i (тур ev-i 'его дом, номинатив), который в виде in < * in (косвенная основа) присутствует во всех косвенных формах (ср. тур. Ev -in- de (в его доме) можно считать установленным, что притяжательный суффикс 3-го лица ед.ч. -l представляет собой именно это i 'он')» (16, с.204)

Жогорудагы жана бул сыяктуу көптөгөн түрк тилдери менен диалектилерине мүнөздүү фактыларды эске алуу менен аталган эмгекте түрк баба тили үчүн жактама ат атоочтор төмөнкүчө калыбына келтирилет [16, с.204]:

көптүк
*bi - z
*si - z

Жөндөмө мүчөлөрдүн ичинен илик, барыш, абыш уландылар мүчө башындагы үнсүзүн жоготот, мисал.: -ын, -нын, -а,-га, -ы , -ны.

Ошол эле учурда табыш жөндөмөнүн үндүүсү да түшүрүлүп айтылып, анын мааниси мүчө фкылуу туюндурулат. мисал.: -ны -ы

Чыгыш жөндөмө мүчө башындагы үнсүздүн түшүп калышы таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшү үчүн кадимки көрүнүшкө жатат:

ата-м-ан ат-ым-ан
ата-ң-ан ат-ың-ан
ата-сың-ан ат-ын-ан ж.б

Мүчөлөмө (аглютинативдик) типологиядагы тилдерде бир сөздүн башка бир сөздөн жасалышы жана белгилүү түркүмдөгү бир сөздүн ар башка грамматикалык формаларынын уюшулушу негизинен куранды жана уланды мүчөлөрдүн жардамы аркылуу ишке ашырыла тургандыгы белгилүү [10;11]. Мындай мүнөздөгү тилдерде сөз тутумунда камтылган мүчөлөр негизинен биринен соң экинчиси келип, сүйлөм мүчөлөрү сыяктуу эле белгилүү бир туруктуу орун тартипте жайгашат. Бул өзгөчөлүк сөздүн түзүлүшүнө талдоо жүргүзүү максатында мурдатан эле бир катар окумуштуулар тарабынан пайдаланылып келген [19, с. 352-357; 4, с. 164-169; 7, с. 45-46; 18, с. 5;]. Аталган өзгөчөлүк жалпы тил илиминде квантативдик типологияны иштеп чыгууда Дж. Гринберг тарабынан да жетекчиликке алынган [5, сал.: 18] Ушул эле принцип түрк тилдеринин материалында сөздүн морфологиялык түзүлүшүнө сыпаттама берип, анын так жана

формалдаштырылган моделин түзүү максатында да колдонулган [14, С.42-56, 13, 15, 1, 2, 3, 91-6.]. Биз аталган изилдөөлөрдүн негизинде кыргыз тилиндеги зат атоочтун категорияларын туюндуруучу мүчөлөрдүн орун тартибин төмөнкүчө аныктайбыз:

Зат атооч сөз	Көптүк мүчө	Таандык мүчө	Жөндөмө мүчө	Жак мүчө
---------------	-------------	--------------	--------------	----------

Схемадан көрүнүп тургандай, кыргыз тилинде зат атооч сөздөрдүн грамматикалык формалары төмөнкүчө уюшулат: 1) Мындай форма үнгү сөздөн башталат:

*Алты жерден аттанып,
Конго кылыч, камчы алып,
Баш айрып, кан чыгарып,
Кол сууруп, сан чыгарып
Коруп колду турганы. (С.О.)*

2) Айрым учурларда бул катарды үнгү сөзгө уланган -чы, -лык, - чылык, -лаш сыяктуу курандылар ээлейт. Булардын жардамы менен жасалган *конок, элчи, жолдош, замандаш, достук, жаштык* сыяктуу туунду зат атоочтор ошол үнгү сөздүн эле катарын ээлейт:

*Конокко тарткан этинө,
Жолдошум менен тойбодум (С. О.)
Кароолучу коюп ар жолго
Качан келээр экен деп (С.К.)*

3) Татаал сөздөр да бир эле сөз катары зат атоочтун грамматикалык формаларынын башталышында келет:

*Чоң Иленин боюнда,
Короготу, Кош Көлдүн
Сары-Жазы оюнда
Коңурбай байкап караса
Короготу, Кош-Көлдөн
Коюу чаңы бөлүнүп,
Суук-Дөбөнүн оюнан
Ат сүрөөчү көрүнүп (С.О.)*

4) Зат атоочтун кийин көптүк мүчө келет:

*Кытайлардан Коңурбай,
Кырмаус шаанын Мурадл,
Аттарды айдап айлынар,
Бул байгеңе көнбөймүн,
Кызык оюн тамаша,
Кыздарымды бербеймин (С.К.)
Алты күн ары барыңар
Кадырлап келген бул ашка
Кандардын жолу бир башка (С.О.)*

5) Зат атооч сөздүн өзүнөн же көптүк формадан соң таандык категориясынын мүчөсү уланат:

*Өзөндөн аккан булагым,
Өлөрдө көргөн чырагым. (С.К.)
Азууларын аркайтып,
Ат күлүгү элиги
Муруттарын калкайтып,
Алп эрени жээлиги, (С.О.)*

6) Зат атоочко тике же кыйыр түрдө анын көптүк, таандык формаларына жөндөмө категориясынын мүчөсү жалганат:

*Бул байгеңди албаймын,
Кыздарымдан калбаймын.
Бул байгеңе кайрылбайм,
Келиндерден айрылбайм.*

7) Зат атоочтун негизине, айрым учурда анын көптүк, таандык же жатыш, чыгыш жөндөмө формаларына жак категориясынын тийиштүү мүчөсү уланышы мүмкүн:

Эитектердин эрисиң

Бир уруктун шерисиң (С. К.)

Тилибиздеги күпчүлүк зат атоочтун формалары өйдөкү схема боюнча ишке ашырылат. Бирок айрым учурларда андан четтөөлөр болот. Атап айтканда, негизге сан, таандык уландылардан соң орун-мезгилдик, жалпы таандык маанилерли билдирген -дагы, -ныкы мүчөлөрү бир эле сөздүн ичинде өз ара айкашып да, көптүк жана таандык мүчөлөрдөн мурун же кийин келип да колдонула берет [1,18-19-б.

Колдонулган адабияттар:

1. Авдувалиев И, Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Бишкек, 1997.
2. Бектаев К.Б. Статистико — информационная типология тюркскоготекста. Алма-Ата, 1978.
3. Бектаев К.Б. Статистико-инженерные методы в тюркологии (Статистическая оптимизация преподавания языков и инженерная лингвистика. Чимкент, 1980
4. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. - М., 1959.
5. Гринберг Дж. Квантативный подход к морфологической типологии языков. (Новое в лингвистике. М., 1963. Вып.3.
6. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Фрунзе, Мектеп, 1980.
7. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка.-М., Л., 1948.
8. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология.-Фрунзе. 1964.
9. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1- белук, Фонетика жана морфология. - Фрунзе, Илим, 1980.
10. Морфологическая структура слова в языках различных типов,- М.,-Л.,1963.
11. Морфологическая типология и проблемы классификация языков. - М.,-Л., Наука, 1965.
12. Орузбаева Б.О. Сез. -Бишкек, 1994.
13. Пинес В.Я. Моделирование структуры азербайджанских глагольных форм в связи с проблемой автоматического словаря. Автореф. Дисс. Канд. Филол.наук.-М., 1970.
14. Ревзин И.И., Юлдашева Г.Д. Грамматика порядков и ее использования. Вопросы языкознания. 1969, 1.
15. Садыков Т. Проблемы моделирования тюркской морфологии(аспект порождения киргизской именной слово формы.) - Фрунзе:Илим, 1987.
16. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. -М., Наука, 1988.
17. Тыныстанов К. Эне тилибиз . 2- китеп. -М., 1928.
18. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков.(Имя), -Л., Наука, 1977.
19. Яковлев Н.Ф. Математическая формула построения алфавита. //Культура и письменность Востока.1928. №1.

Рецензент: д.филол.н., профессор Саматов К.